

Prof. dr. Admir MULAHUSIĆ

E-mail: admir.mulahusic@gf.unsa.ba

Prof. dr. Jusuf TOPOLJAK

E-mail: jusuf.topoljak@gf.unsa.ba

Prof. dr. Nedim TUNO

E-mail: nedim.tuno@gf.unsa.ba

Muamer ĐIDELIJA

E-mail: muamer.djidelija@gf.unsa.ba

Nedim KULO

E-mail: nedim.kulo@gf.unsa.ba

Građevinski fakultet Univerziteta u Sarajevu

1.02 Pregledni naučni rad/Review scientific article

UDK/UDC: 94:528.9:908(497.6 Toričan/Vrbenac)"14/19" (091)

DOI: <https://doi.org/10.52259/historijskipogledi.2023.6.10.121>

KARTOGRAFSKI IZVORI PROSTORNIH PODATKA O STARIM GRADOVIMA TORIČAN I VRBENAC

Apstrakt: *Historijska kartografija zauzima značajno mjesto među historijskim izvorima. Mnogi istraživači prilikom istraživanja imaju mogućnost korištenja mnogih kartografskih izvora. Značajan izvor u historijskoj kartografiji su kartografski prikazi nastali iz vremena vladavine Osmanskog carstva na tlu Bosne i Hercegovine. Međutim, treba istaći i postojanje kartografskih prikaza Bosne i Hercegovine koji su djela svjetskih kartografa. Poseban značaj pri istraživanjima imaju krupnorazmjerni prikazi koji se sreću u formi katastarskih planova različitih razmjera. Međutim, veliku pomoć istraživačima nude i sitnorazmjerni kartografski prikazi. Prvi krupnorazmjerni prikazi teritorije Bosne i Hercegovine su izrađeni u doba vladavine Austro Ugarske Monarhije. Ovaj kratki period vladavine na tlu Bosne i Hercegovine je imao za posljedicu premjeravanje i prikazivanje kompletne teritorije Bosne i Hercegovine na katastarskim planovima razmjera 1:6250, 1:3125, 1:1562,5 i 1:781,25. Na osnovu ovih krupnorazmjernih prikaza su nastali mnogi sitnorazmjerni prikazi različite tematike namjene i razmjere. Sitnorazmjerni prikazi su izrađeni u različitim razmjerima što je ujedno i diktiralo detaljnost prikaza. Karte tj. sitnorazmjerni grafički prikazi su bili u npr. razmjerama 1:12500, 1:25000, 1:75000, 1:150000. Završetkom prvog svjetskog rata nastaje novi period kartografisanja područja Bosne i Hercegovine. U ovom vremenu su izrađene topografske karte razmjera 1:25000, 1:50000 pa i sitnije razmjere. Naravno, autori karata su pratili stanje na terenu i nastojali da sadržajno i shodno mogućnosti prikaza, sve detalje koji su mogli biti prikazani budu i prikazani na njima. Završetkom Drugog svjetskog rata nastaje sasvim novi period u izradi*

grafičkih prikaza Bosne i Hercegovine. Posebno mjesto zauzimaju krupnorazmjerni prikazi – katastarski planovi koji su izrađivani u razmjerama 1:5000, 1:2500, 1:2000, 1:1000 i 1:500. Na osnovu katastarskih planova nastali su sitnorazmjerni grafički prikazi Bosne i Hercegovine – karte. Razmjera karata je bila od 1:2500, 1:50000 i sitnije. Izrađivane su karte različite namjene i tematike. Poseban značaj imaju topografske karte. Svim prethodno pomenutim prikazima je značajna odrednica potpunost prikaza. Potpunost kartografskog prikaza se ogleda u prikazu svih značajnih objekata u ovisnosti od razmjere prikaza. Područje Bosne i Hercegovine ima mnoge znamenitosti. Većina ovih znamenitosti je premjerena i prikazana na krupnorazmjernim geodetskim podlogama – katastarskim planovima kao i sitnorazmjernim geodetskim podlogama – kartama. Izradu grafičkih prikaza Bosne i Hercegovine su vršili mnogi kartografi. Uzevši ovo u obzir Bosna i Hercegovina ili pak njeni pojedini dijelovi su prikazani na kartama različitih razmjera vezanih za različite autore. Upravo ovo ima za posljedicu postojanje grafičkih prikaza na kojima su zastupljeni različiti znakovi, način prikaza, ali i pisma i jezici. Kartografski prikazi u Bosni i Hercegovini su nastajali u različitim vremenskim periodima. Prikazi Bosne i Hercegovine sežu u starost od nekoliko stoljeća. Na kartografskim prikazima su prikazani detalji koji su zanimljivi mnogim istraživačima. Prilikom nastanka kartografskih prikaza, nije se ni slutilo koliki će značaj imati prikazi za istraživanja u današnjem vremenu. Historijska kartografija putem kartografskih prikaza nudi mnogo podataka o mnogim objektima na tlu Bosne i Hercegovine. Za istraživanje su posebno značajni prikazi travničkih starih gradova Toričan i Vrbenac. U radu su istraživani prikazi pomenutih ostatka travničkih starih gradova. Prikazivani su na mnogim kartografskim izvorima različitih namjena i različitih razmjera koji su bili izrađeni od strane različitih autora u različitim vremenskim periodima. U radu je analiziran prikaz ostatka starih gradova na dostupnim kartografskim izvorima na izvorima od XVII do XX stoljeća.

Ključne riječi: Stari grad, Toričan, Vrbenac, kartografski izvori.

CARTOGRAPHIC SOURCES OF SPATIAL DATA ON THE OLD CITIES OF TORICAN AND VRBENAC

Abstract: *Historical cartography has an important place among historical sources. Many researchers can have the opportunity to use many cartographic sources during their research. An important source in historical cartography is maps created during the reign of the Ottoman Empire on the territory of Bosnia and Herzegovina. However, the existence of cartographic representations of Bosnia and Herzegovina which are the results of the work of cartographers of the world should also be emphasized. Large-scale representations found in the form of cadastral plans of various scales are of*

particular importance in research. However, small-scale cartographic representations also offer great help to researchers. The first large-scale representations of the territory of Bosnia and Herzegovina were made during the reign of the Austro-Hungarian Monarchy. This short period of rule on the soil of Bosnia and Herzegovina resulted in the surveying and representing of the entire territory of Bosnia and Herzegovina on cadastral plans at the scale 1:6250, 1:3125, 1:1562.5 and 1:781.25. On the basis of these large-scale representations, many small-scale representations of different topics, purposes and scales were created. Small-scale representations were made in different scales, which also dictated the detail of the representation. The maps, i.e. small-scale graphic representations, were produced at the scales of 1:12500, 1:25000, 1:75000, and 1:150000. With the end of the First World War, a new period of cartography of the territory of Bosnia and Herzegovina was born. During this time, topographical maps were made at the scales of 1:25,000, 1:50,000, and smaller scales. Of course, the authors of the maps monitored the situation on the ground and tried to ensure that all the details that could be shown were shown on them in terms of content and according to the possibility of the display. After the end of the Second World War, a completely new period was started in the production of graphic representations of Bosnia and Herzegovina. A special place is occupied by large-scale representations views - cadastral plans that were prepared at the scales of 1:5000, 1:2500, 1:2000, 1:1000 and 1:500. On the basis of cadastral plans, small-scale graphic representations of Bosnia and Herzegovina - maps were created. The map scales were 1:2500, 1:50000 and smaller. Maps with different purposes and themes were created. Topographic maps have a special significance. The completeness of the presentation is an important determinant of all the previously mentioned presentations. The completeness of the cartographic display is reflected in the display of all significant objects, depending on the scale of the display. The area of Bosnia and Herzegovina has many sights. Most of these sights have been measured and shown on large-scale geodetic bases - cadastral plans as well as small-scale geodetic bases - maps. Graphic representations of Bosnia and Herzegovina were created by many cartographers. Taking this as important data, Bosnia and Herzegovina or its individual parts are shown on maps of different scales related to different authors. This is precisely what results in graphic representations on which different signs, display methods, letters, and languages are represented. Cartographic representations in Bosnia and Herzegovina were created in different time periods. The depictions of Bosnia and Herzegovina go back several centuries. Cartographic representations show details that are interesting to many researchers. At the time of the creation of cartographic representations, it was not even imagined how important the representations would be for research in today's time. Historical cartography through cartographic representations offers a lot of information about many objects on the soil of Bosnia and Herzegovina. The depictions of the Travnik's old towns Toričan and Vrbenac, are especially important for the research. In the paper, the depictions of the

aforementioned remnants of Travnik's old towns were investigated. They were shown on many cartographic sources of different purposes and different scales, which were made by different authors in different time periods. The paper analyzes the depiction of old cities in historical cartographic sources from the 17th to the 20th centuries.

Key words: *Old town, Toričan, Vrbenac, cartographic sources.*

Uvod

Bosna i Hercegovina je, kroz svoje višestoljetno postojanje, bila poprište mnogih historijskih nesuglasica. Te nesuglasice su se manifestovale na različite načine tako da se na tlu Bosne i Hercegovine smijenilo nekoliko vlasti različitih država. Svaka od tih država je ostavila građevinsko naslijeđe. Kroz sva dešavanja, na tlu Bosne i Hercegovine je postojalo mnogo starih naseobina i starih gradova. Veliki broj starih gradova nije bio u mogućnosti odolijevati zubu vremena, historijskim previranjima ali i nebrizi stanovnika Bosne i Hercegovine. Značajan broj starih gradova je srušen i urušen, ali je značajan broj i sada u dobrom građevinskom stanju. Na području travničkog kraja je bilo nekoliko starih gradova: Kaštel, Travnik, Vrbenac, Toričan.... Međutim, jedino se stari grad u Travniku održao u ispravnom stanju. Kako bi se ukazalo na veliki značaj historijske kartografije u historiji Bosne i Hercegovine, a time potvrdila višestoljetnost postojanja starih gradova Vrbenac i Toričan, izvršena je analiza kartografskih prikaza koji sadrže prikaze starih gradova odnosno njihovih ostataka. Nažalost, i na terenu su vidljivi samo građevinski ostaci koji su svjedoci postojanja Toričana i Vrbena. Nažalost, u dostupnim literaturnim izvorima se, stari gradovi koji su predmet istraživanja u radu vrlo slabo spominju.

Toričan

Stari grad Toričan se nalazi na zapadu lašvanske doline. Bio je to stari grad lociran u Turbetu iznad naselja Varošluk. Narod ga naziva Varoški grad¹. U rimsko doba uže područje Toričana predstavljalo je jedno od najnaseljenijih i najrazvijenijih u dolini Lašve². Grad spada među starije srednjevjekovne gradove u Bosni. Sastoji se samo od dvije kule, koje se u razmaku od jedva oko stotinu koraka nalaze na krajevima krševite vrlo strme kose. Kule su spojene nepravilnim bedemom koji se pruža pravcem od juga ka sjeveru³. Po svojoj prilici,

---

¹ Ćiro Truhelka, Grobnica bosanskog tepčije Batala, obretna kod Gornjeg Turbeta (kotar Travnik), *Glasnik Zemaljskog muzeja*, Sarajevo 1915, 372.

² Aladin Husić, Toričan na razmeđu između dviju epoha, *Prilozi za orijentalnu filologiju*, Sarajevo 2005, 124.

³ *Isto*, 373.

Toričan potiče iz XIV stoljeća⁴. Imao je dominantan položaj nad čitavom gornjom Lašvom⁵.

Stari grad Toričan i pod njim lokalitet Varošluka tragovi su života u srednjem vijeku⁶. Postojao je još 1503. godine⁷, kada se spominje kao državna svojina⁸. Spominje se čak 1393. godine⁹. Timurhan je, prema podacima koji datiraju od 1520. do 1533. godine bio upravitelj tvrđave Toričan¹⁰. U tekstu je za riječ tvrđava iskorištena riječ koja se prevodi kao „Tvrđava sa kulama i zidovima. Najznačajnija utvrda u Osmanlijskoj epohi”¹¹. Ismail sin Turhanov je 1604. godine bio upravitelj tvrđave Toričan. U blizini tvrđave je bila livada koju je od davnina koristio Stipan tj. Batal¹². Već 1620. godine se spominje kao porušen¹³. Po svojoj arhitekturi spadao je u red manjih tvrđava.¹⁴

Prilog 1. *Ostaci sjeverne kule Toričana. (snimio J. Topoljak, 2023. godine).*

⁴ Krešimir Papić, *Travnik grad i regija*, Travnik 1975, 97.

⁵ Husref Redžić, *Srednjovjekovni gradovi u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo 2009.

⁶ Hamdija Kreševljaković, *Hanovi i karavsaraji u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo 1957, 129.

⁷ Mihovil Mandić, *Predhistorijske i sredovječne utvrde oko Travnika*, *Glasnik Zemaljskog muzeja*, Sarajevo 1926, 38.

⁸ Đoko Mazalić, *Travnik i Toričan (prilog bosanskoj arhitekturi srednjeg vijeka)*, *Glasnik Zemaljskog muzeja*, Sarajevo, 160.

⁹ Aladin Husić, *Nahija Lašva od 1463. godine do kraja 16. vijeka*, Magistarski rad. Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo 2003, 11.

¹⁰ Başbakanlık Devlet Arşivlerigenel Müdürlüğü, Hersek, *Bosna ve Izvornik livâlari icmâl tahrîrdefterleri* (926 – 939) / 1520 – 1533, Ankara 2006, 106.

¹¹ Hamza Kurtanović, *Vojna terminologija u Osmanskom carstvu i Republici Turskoj*, Završni rad, Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo 2017, 42.

¹² Adem Handžić, *Opširni popis bosanskog sandžaka iz 1604. Godine*, sv I/2, Bošnjački institut Zürich – Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo, 2000, 240.

¹³ Đ. Mazalić, *Travnik i Toričan (prilog bosanskoj arhitekturi srednjeg vijeka)*, 160.

¹⁴ A. Husić, *Nahija Lašva od 1463. godine do kraja 16. vijeka*, 14.

Prilog 2. *Ostaci južne kule Toričana. (snimio J. Topoljak, 2023. godine).*

Prilog 3. *Uklesani znakovi na kamenu u zidu južne kule Toričana. (snimio J. Topoljak, 2023. godine).*

Vrbenac

O ovom starom gradu ima vrlo malo historijskih podataka. U dostupnim literaturnim izvorima se prepoznaje kao Vrbenac i kao Vrbovac. Ostatci Vrbenca se nalazi na strmoj litici iznad rijeke Jesenice. Ostatci starog grada su locirani u blizini tunela i trase napuštene uskotračne šumske pruge koja je vodila od Bile do obronaka Vlašića dolinom rijeke Jesenice. To je ostatak neobične tvrđave

srednjega vijeka¹⁵. U ruševinama starog grada se posebno ističe 20 strmih kamenih stepenica kojima se može prići ostacima starog grada. Lokalitet Vrbenca se sastoji iz dva dijela i to mali grad i veliki grad koji su smješteni odmah jedan pored drugog.

Ostacima starog grada se može prići uskom stazom koja vodi od napuštene šumske pruge do malog grada. Ostaci malog grada su urasli u šiblje i ne raspoznaju se ostaci građevine. Sa malog grada se ponovo kratkom stazom ide u podnožje velikog grada. Veliki i mali grad zajedno čine stari grad Vrbenac. Stari grad ima oblik pravougaonika. Postavljen je u pravcu sjeverozapad-jugoistok. Sa jugoistočne strane odmah uz ostatke desnog debelog kamenog zida su stepenice uklesane u kamen. Penjanjem uz stepenice se dolazi u središte nekadašnjeg starog grada. U središtu su, prema usmenom predanju, ostaci građevine koji su slabo vidljivi. Sa sjeverozapadne strane ostatka utvrde se vidi horizontalna kamena terasa. Usmena predanja govore da su na ovim terasama bile građevine.

Sjeveroistočni i jugozapadni zid su dobro očuvani jer predstavljaju monolitni kameni blok dobiven klesanjem insitu prirodne stijene. Ovi zidovi se sa sjeverozapadne strane spuštaju kroz do rijeke Jesenice. Ovo je jedinstven primjer srednjovjekovne utvrde kod koje su prirodne litice iskorištene kao bedemi¹⁶. Sa istočne strane ostatka starog grada je uočljiva kamena staza – put različite širine. Staza polazi iznad naselja Gornji Miletici i ide prema Skomorju. Prolazi kroz šumu, zarasla je u vegetaciju, ali su joj neki dijelovi vidljivi. Sa istočne strane ostatka tvrđave je potes Zapalača. Ovaj lokalitet čini nekoliko obradivih parcela. Lokalitet je povezan sa lokalitetom starog grada. Sa zapadne strane je naselje Zagrađe. Lokalitet naselja i ostatke starog grada razdvaja uska dolina kroz koju protiče rijeka Jesenica.

Prilog 4. Veliki grad Vrbenac – pogled sa malog grada.
(snimio J. Topoljak, 2023. godine).

¹⁵ M. Mandić, *Predhistorijske i sredovječne utvrde oko Travnika*, 39.

¹⁶ Husref Redžić, *Srednjovjekovni gradovi u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo 2009.

Prilog 5. *Dio u kamenu uklesanih stepenica unutar Vrbenca.*
(snimio J. Topoljak, 2023. godine).

Prilog 6. *Ostatci malog grada Vrbenca.* (snimio J. Topoljak, 2023. godine).

Ostatci starih gradova na krupnorazmjernim geodetskim podlogama

Prikazi ostataka starih gradova se mogu podijeliti u dvije skupine krupnorazmjernih prikaza – katastarskih planova: prikazi nastali u vrijeme uprave Austro Ugarske Monarhije u Bosni i Hercegovini i prikazi nastali u razdoblju socijalističke Bosne i Hercegovine. Proces izrade katastarskih planova podrazumijeva i proces topografisanja istih čime planovi postaju historijski izvori za razna istraživanja¹⁷. Pri izradi planova obaveza je korištenja topografskim znacima¹⁸.

Prvi krupnorazmjerni kartografski prikaz starog grada Toričana je nastao tokom premjera Bosne i Hercegovine od strane Austro Ugarske Monarhije. Premjer je trajao od 1880. do 1884. godine¹⁹, a premjerena je cjelokupna teritorija Bosne i Hercegovine u tadašnjim granicama²⁰. Premjer je proveden grafičkom metodom²¹. Taj premjer se danas najčešće naziva starim premjerom²². Područje na kome se nalaze ostatci starog grada su premjeravani 1883. godine. Kompletne poslove premjera i izrade krupnorazmjernih prikaza vodio je Vojnogeografski institut u Beču (u ovom periodu je vodio i poslove izrade sitnorazmjernih prikaza). Rezultat premjera su bili katastarski i zemljišnoknjižni planovi te katastarski operat kao i operat zemljišne knjige. Podaci prikupljeni ovim premjerom se nazivaju podaci starog premjera.

¹⁷ Admir Mulažević, Jusuf Topoljak, Nedim Tuno, Nehrudin Rebihić, Analiza prikaza globalja naselja Lupac i Preočica u Vitezu na katastarskim planovima starog i novog premjera, *Historijski pogledi*, god. V, br. 7, Tuzla 2022, 114. (<https://doi.org/10.52259/historijskipogledi.2022.5.7.111>).

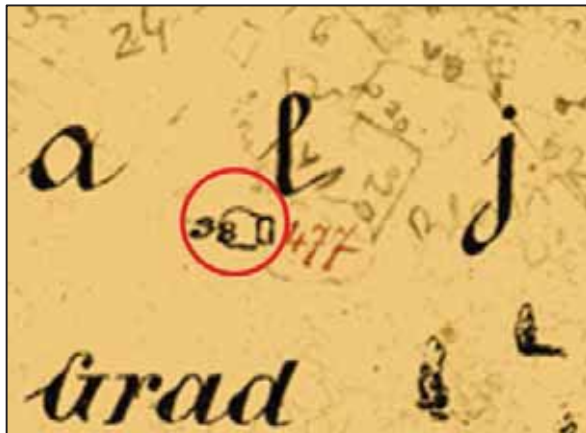
¹⁸ Admir Mulažević, Tomaž Ambrožič, Jusuf Topoljak, Tuno Nedim, *Inžinjerska geodezija u rudarstvu*, Sarajevo i Ljubljana, 2021, 198.

¹⁹ Kemal Arnautović, Topografski znaci na katastarskim planovima austro-ugarskog premjera Bosne i Hercegovine, *Geodetski glasnik*, 44, Sarajevo 2013, 73.

²⁰ Admir Mulažević, Ivka Kljajić, Nedim Tuno, Jusuf Topoljak, Muamer Đidelića, Bosanskohercegovački samostani, medrese i manastiri na analognim katastarskim planovima stare i nove izmjere, *Geodetski list*, god. 75(98), br. 2, Zagreb 2021, 118.

²¹ Militärgeographischen Institut Osterreichisch-ungarischen Monarchie, *Instruction für die Katastral – Vermessung Bosnien und Herzegovina in Bosnien und der Herzegovina*, Wien 1880.

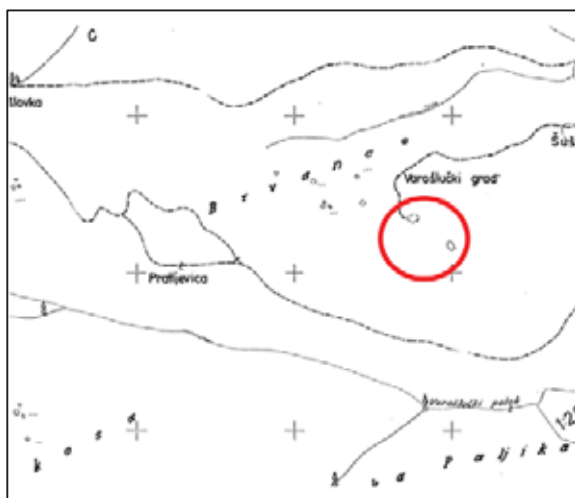
²² Jusuf Topoljak, Miljenko Lapaine, Nedim Tuno, Admir Mulažević, Analiza vanjskih elemenata sadržaja katastarskih planova stare izmjere Bosne i Hercegovine, *Geodetski list*, god. 71(94), br. 1, Zagreb 2017,55.

Prilog 7. *Ostatci Toričana prikazani na katastarskom planu, 29 XVII 2 b1, razmjera 1:6250, izradio Militärgeographischen Institute Wien 1883, Općina Travnik, Služba za urbanizam, građenje, katastar i imovinsko – pravne poslove.*

Na katastarskom planu su ostatci starog grada sa okolnim terenom koji se smatra da je pripadao starom gradu tretirani kao zasebna čestica. Zapadna granica parcele je objekat pravougaonog oblika. Prikaz starog grada nije izvršen topografskim znakom. Kao naznaka da se radi o starom gradu, na planu je, sa južne strane prikaza ostataka starog grada upisana riječ Grad. Katastarska čestica na kojoj je izgrađen stari grad je, prema podacima starog premjera, numerisana brojem 477 u k.o. Varošluk. Prema aktuelnim podacima zemljišnoknjižnog ureda, površina čestice je 300 m². Naziv čestice je Stari grad, a kao način korištenja čestice, evidentirana je ruševina. Čestica je evidentirana kao Opštenarodna imovina (OST, 2022).

Poslije Drugog svjetskog rata intenziviraju se geodetski radovi i vrši se masovan premjer Bosne i Hercegovine, a samim tim i područja Travnika tj. lokaliteta Toričana. Kompletne poslove izrade krupnorazmjernih prikaza vodila je Republička geodetska uprava Bosne i Hercegovine. Geodetske poslove na terenu i obradu podataka je vršilo JP Geodetski zavod iz Sarajeva. Ovaj premjer je nazvan novi premjer. Područje na kome se nalazi ostatci starog grada je premjeravano 1973. godine aerofotogrametrijskom metodom. Novim premjerom, zemljište na kome su ostaci starog grada nije tretirano kao samostalna parcela.

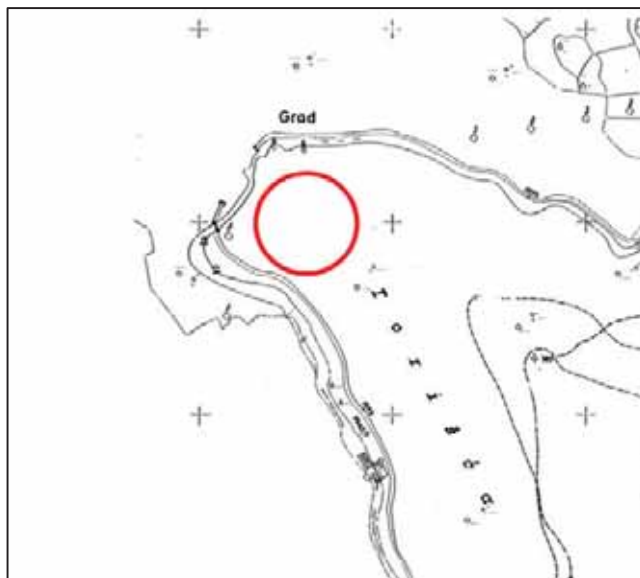
Prilog 8. *Ostatci Toričana prikazani na reprodukovanom listu topografsko-katastarskog plana bez visinske predstave, 6E18-14, razmjera 1:5000, izdala Republička geodetska uprava Bosne i Hercegovine, Općina Travnik, Služba za urbanizam, građenje, katastar i imovinsko – pravne poslove.*

Na planu novog premjera je napisan tekst Varošlučki grad. Nije ucrtan predviđeni znak kako bi se znalo da postoje ostatci starog grada.

Prilog 9. *Ostatci Vrbenca prikazani na katastarskom planu, 29 XVII 16 a4, razmjera 1:6250, izradio Militärgeographischen Institute Wien 1883, Općina Travnik, Služba za urbanizam, građenje, katastar i imovinsko – pravne poslove.*

Na planu starog premjera na lokalitetu ostatka starog grada nije ucrtan predviđeni znak za ruševinu koji je predviđen predloškom topografskih znakova za planove starog premjera. Područje nije tretirano ni kao samostalna čestica. Na katastarskom planu je samo napisan riječ Grad koja upućuje na postojanje Vrbenca.

Prilog 10. Lokalitet ostataka Vrbenca prikazan na reprodukovanom listu topografsko-katastarskog plana bez visinske predstave, 6F19-42, razmjera 1:5000, izdala Republička geodetska uprava Bosne i Hercegovine, Općina Travnik, Služba za urbanizam, građenje, katastar i imovinsko – pravne poslove.

Na planu novog premjera je samo napisana riječ grad i to ne na mjestu na kome se nalaze ostatci grada Vrbenca.

Ostatci starih gradova na sitnorazmjernim kartografskim podlogama

Postoji veliki broj sitnorazmjernih prikaza koji potiču iz različitih vremenskih perioda jer su ljudi oduvijek nastojali izrađivati grafičke prikaze njima bitnih područja. Od najranijih vremena razvoja civilizacije ljudi su nastojali prikazivati dijelove zemljine površine na tada improviziranim materijalima i uz tadašnje mogućnosti²³. Sitnorazmjerne kartografske podloge na kojima su prikazani ostatci starih gradova se vezuju za vrijeme vladavine više

²³ Nedim Tuno, Jusuf Topoljak, Admir Mulahusić, Mithad Kozličić, Kartografski prikazi sakralnih objekata i groblja na katastarskim planovima stare izmjere Bosne i Hercegovine, *Geoadria* 20 (2), Zadar 2015, 176.

država na tlu Bosne i Hercegovine. Posebno se ističu sitnorazmjerni prikazi – karte nastali u vrijeme Austrougarske Monarhije, Kraljevine Jugoslavije i Socijalističke Jugoslavije. Karta je umanjena slika zakrivljene Zemljine površine i njenih dijelova u ravnini²⁴. Prva karta koja je izrađena na temelju podataka integralnog geodetskog premjera Bosne i Hercegovine je generalna karta Bosne i Hercegovine izrađena u vrijeme vladavine Austro Ugarske monarhije²⁵.

Kartografski prikazi starih gradova za vrijeme osmanske uprave u Bosni i Hercegovini

Sitnorazmjerni grafički prikazi Bosne i Hercegovine kao djela svjetskih kartografa nastali u vrijeme vladavine Osmanskog Carstva na tlu Bosne i Hercegovine predstavljaju historijske izvore iz kojih se mogu crpiti mnogi podaci. Kartografija i kartografisanje Bosne i Hercegovine od strane mnogi svjetskih kartogara u vrijeme kad je bila dio Osmanskog carstva su oblasti koje zahtijevaju velika i opsežna istraživanja.

Prilog 11. Toričan na karti *Regni Hungariae descriptio vera*, Viennae / Wolfgang Lazius, 1556 (URL 1).

Autor karte je Wolfgang Lazius. Karta je izrađena 1556. godine, a prikazuje dio Bosne i Hercegovine. Na karti je prikazana i visinska predstava

²⁴ Admir Mulahusić, Jusuf Topoljak, Tuno Nedim, *Geodezija za građevinske inženjere*, Zenica 2017, 154.

²⁵ Nedim Tuno, Admir Mulahusić, Generalna karta Bosne i Hercegovine razmjere 1:150 000, *Geodetski glasnik*, 46, Sarajevo 2015, 28.

terena. Opis karte i nazivi na karti su na latinskom jeziku. Na karti je ucrtan znak koji izgledom podsjeća na tvrđavu tj. grad, a sa desne strane znaka je napisana riječ Dorizan što upućuje na naziv starog grada Toričana. Iznad znaka je upisana i riječ Werwilacz.

Prilog 12. *Toričan na karti Novo dissegno della dalmatia et Croatia Francesca Camocija 1563.*²⁶

Na ovoj karti je prikazan dio sadašnje Bosne i Hercegovine na kome je vidljiv prikaz položaja Toričana. Autor karte je Francesco Camoci, a karta je izrađena 1563. godine. Na karti je ucrtan znak koji izgledom asocira na tvrđavu tj. za tadašnji grad. Ispod znaka je napisan naziv grada Dorizan, što predstavlja položaj sadašnjih ostataka starog grada Toričana.

²⁶ Dubravka Mlinarić, Josip Faričić, Lena Mirošević, L, Historijsko-geografski kontekst nastanka Lučićeve karte Illyricum hodernium, *Geoadria*, 17(2), Zadar 2012, 157.

Prilog 13. Toričan na karti *Schlavoriae, Croatiae, Carniae, Istriae, Bosniae finitimarvmqve regionvm nova descriptio, 1570.*²⁷

Karta izrađena 1570. godine te sadrži prikaz Bosne i Hercegovine. Autor karte je Augustino Hirschvogelio. Opis karte je na latinskom jeziku. Na kartu je ucrtan znak koji izgledom podsjeća na tvrđavu tj. grad. Ispod znaka su u dva reda napisane dvije riječi koje ukazuju da se radi o tadašnjem gradu, a sadašnjim ostacima starog grada Toričana. Prva riječ je Berwilacz, a druga riječ je dorizan.

Prilog 14. Toričan na karti *Sclavonia, Croatia, Bosnia Cum Dalmatiae Parte / Mercator 1607 (URL 2).*

²⁷ Dubravka Mlinarić, Josip Faričić, Lena Mirošević, L.,(2012): Historijsko-geografski kontekst nastanka Lučićeve karte *Illyricum hodiernium*, *Geoadria* 17(2), Zadar 2012, 157.

Karta izrađena 1607. godine te sadrži prikaz Bosne i Hercegovine. Autor karte je Gerard Mercator, flamanski kartograf. Na karti je na lokalitetu Toričana uočljiv znak u obliku kruga. Iznad znaka je upisana riječ *dorizan*, što je zapravo naziv starog grada Toričana. Iznad riječi *dorizan* je upisana i riječ *Werwilacz*. Na karti je ucrtan i znak u obliku kruga pored koga je napisana riječ *Travnic*.

Prilog 15. *Toričan na karti Landkarten des Königreichs Ungarn und dennen andern angrüntzeuten Königreichen Fürstenthumen und Landschafften / Martin Stier 1664. (Lična zbirka Nedima Tune).*

Karta je izrađena 1664. godine te sadrži prikaz Bosne i Hercegovine. Autor karte je Martin Stier, austrijski kartograf. Na karti je na položaju Toričana ucrtan znak koji izgledom podsjeća na tvrđavu tj. grad. Iznad znaka je napisan i naziv grada, napisana je riječ *Torizan*, što je zapravo stari grad Toričan, odnosno položaj današnjih njegovih ostataka.

Prilog 15. Toričan na karti *Partie Meridionale du Royme de Hongrie tiree de divers Auteurs / Sanson 1664* (URL 2).

Karta izrađena 1664. godine te sadrži prikaz Bosne i Hercegovine. Djelo je Nicolasa Sansona, francuskog kartografa. Opis karte je na francuskom jeziku. Na karti je ucrtan znak koji izgledom podsjeća na tvrđavu tj. grad na mjestu sadašnjih ostataka Toričana. Ispod znaka je napisan riječ Dorizaa, što je zapravo Toričan. Sa lijeve i desne strane znaka je razdvojeno napisana riječ Werwilacz. u. Isti znak je iskorišten i za prikaz Travnika.

Prilog 17. Toričan na karti *Kraljevine Bosne, Giacomo Cantelli da Vignola Rim, 1689*. (Kozličić, 2016).

Karta izrađena 1689. godine te sadrži prikaz Bosne i Hercegovine. Djelo je talijanskog kartografa Giacoma Cantellia da Vignola. Opis karte je na talijanskom. Na karti je ucrtan znak koji izgledom podsjeća na tvrđavu što zapravo predstavlja položaj tadašnjeg utvrđenog grada Toričana. Iznad znaka je na karti napisana riječ Torizan, što zapravo predstavlja naziv grada Toričan. Međutim, uzevši položaj znaka za grad u odnosu na okolne gradove, a pogotovo u odnosu na položaj rijeke Lašve, uočava se značajno odstupanje od stvarnog položaja. Na karti je na isti način kao i Toričan prikazan i položaj Kaštela. Pored znaka koji izgledom podsjeća na tvrđavu napisana je riječ Castel.

Topografske karte VGI Austro Ugarske Monarhije

Na ovima kartama su vidljivi prikazi starih gradova koji su predmet istraživanja u radu.

Prilog 18. *Ostatci Toričana prikazani na Specijalnoj karti Austro-Ugarske Monarhije, Z 29 C XVII Travnik und Bugojno, razmjera 1:25 000, izradio Militärgeographischen Institute Wien 1910, URL 4.*

Na lokalitetu ostataka starog grada Toričan na karti razmjere 1:25000 se nalazi znak za ruševinu. Međutim, nije napisan naziv starog grada nego samo naziv brda na kome se nalazi stari grad. Na karti se uočava natpis Radiša, što je u stvari naziv brda na kome se nalaze ostatci starog grada.

Prilog 19. *Ostaci Vrbenca prikazani na Specijalnoj karti Austro-Ugarske Monarhije, Z 29 C XVII Travnik und Bugojno, razmjera 1:25 000, izradio Militärgeographischen Institute Wien 1910, URL 4.*

Na lokalitetu ostataka starog grada se nalazi znak za ruševinu. Poblži opis lokaliteta je dat natpisom *Ruine Vrbenac grad*. Znakom je određen položaj grada, a tekstom je istaknut njegov naziv – Vrbenac. Nadalje, u tekstu je korištena njemačka riječ *Ruine* koja ukazuje da se radi o ostacima odnosno o ruševini.

Topografske karte Kraljevine Jugoslavije

Karte su nastale u vrijeme vladavine monarhističke Jugoslavije na tlu Bosne i Hercegovine. Karte su izdate 1935. godine.

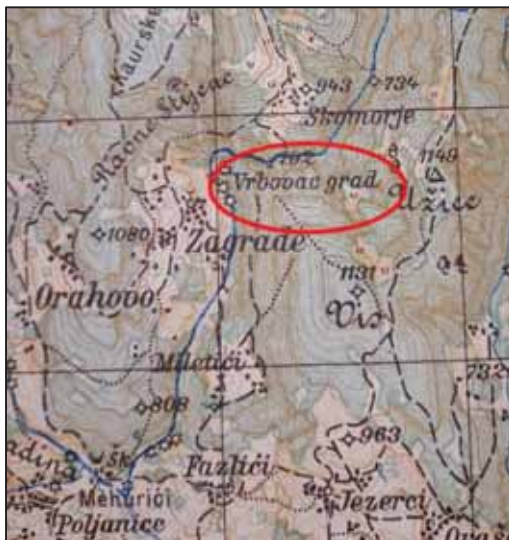
Zanimljivo je spomenuti da je Geografska sekcija Generalštaba britanske vojske (engl. General Staff, Geographical Section) iz Londona kopirala je spomenuti list karte i s manjim doradama izdala ga 1943. godine²⁸.

²⁸ Jusuf Topoljak, Nedim Tuno, Admir Mulahusić, Aladin Husić, Lidija Fekeža-Martinović, Ostaci srednjovjekovne utvrde Kaštel (Fenarlik) u kartografskim izvorima XIX i XX vijeka, *Geodetski glasnik*, 46, Sarajevo 2015, 64.

Prilog 20. Ostatci Toričana prikazani na topografskoj karti, 76- 3 Travnik, Karte des Nordwestbalkan 1:50 000, razmjera 1:50 000, izdao Chef des Kriegskarten- und Vermessungswesen, Berlin, 1943. Univerzitet u Sarajevu - Građevinski fakultet.

Na karti se uočava znak za razvalinu i natpis Grad. Međutim, analizom položaja znaka na karti vidi se da nije ucrtan na mjestu na kome se nalaze ostatci starog grada.

Prilog 21. Ostatci Vrbena prikazani na topografskoj karti, 76- 2 Travnik, Karte des Nordwestbalkan 1:50 000, razmjera 1:50 000, izdao Chef des Kriegskarten- und Vermessungswesen, Berlin, 1943. Univerzitet u Sarajevu - Građevinski fakultet.

Na karti je ucrtan znak za ostatke starog grada – tj. ruševine znakom za razvaline. Pored znaka su upisane riječi Vrbovac grad. Ovim je za stari grad iskorišten naziv Vrbovac.

Topografske karte socijalističke Jugoslavije

Topografske karte različitih vrsta i razmjera su nastale kartografskom obradom podataka novog premjera u vrijeme kada je Bosna i Hercegovina bila u sastavu Socijalističke Jugoslavije.

Prilog 22. *Ostatci Toričana prikazani na topografskoj karti, Zenica 9, razmjera 1:50 000, izdao Vojnogeografski institut Beograd 1978, Univerziteta u Sarajevu - Građevinski fakultet.*

Na karti razmjere 1:50000 je ucrtan znak za ostatke starog grada – tj. ruševine znakom za razvaline. Pored znaka su upisane riječi St. grad. Ovim je naglašeno da se radi o prikazu starog grada. Umjesto riječi stari, iskorištena je skraćunica od dva slova. Nije napisan naziv starog grada, ali se po položaju identifikuje kao stari grad Toričan .

Prilog 23. *Ostatci Toričana prikazani na topografskoj karti, Travnik 101, razmjera 1:100 000, izdao Vojnogeografski institut Beograd 1955, Univerziteta u Sarajevu - Građevinski fakultet.*

Na ovoj karti je ucrtan znak za razvalinu i napisana je riječ Grad. Prema položaju znaka vidi se da nije ucrtan na mjesto na kome se nalaze ostatci Toričana.

Prilog 24. *Ostatci Vrbenca prikazani na topografskoj karti, Zenica 7, razmjera 1:50 000, izdao Vojnogeografski institut Beograd 1978, Univerziteta u Sarajevu - Građevinski fakultet.*

Na ovoj karti nije ucrtan predviđeni topografski znak koji bi korisnika karte upućivao na postojanje ostataka starog grada. Na karti je na mjestu ostataka starog grada upisano Vrbovac grad čime se identifikuje lokalitet.

Prilog 25. Ostatci Vrbenca prikazani na topografskoj karti, Travnik 101, razmjera 1:100 000, izdao Vojnogeografski institut Beograd 1955, Univerzitet u Sarajevu - Građevinski fakultet.

Karta razmjere 1:100000 sadrži znak za razvalinu i natpis Vrbovac grad. Natpis i znak su na mjestu ostataka starog grada.

Zaključak

Na osnovu provedenog istraživanja i objavljenih rezultata u radu vidi se da historijska kartografija ima značajno mjesto među historijskim izvorima. Predstavlja neiscrpane historijske izvore za razne istraživače. Pokazatelj značajnosti kartografskih historijskih izvora su prikazi teritorije Bosne i Hercegovine korišteni u istraživanju prikaza ostataka starih gradova Toričan i Vrbenac (Vrbovac).

Na karti izrađenoj u XVII stoljeću uočavaju se znak za stari grad i natpis Toričan. Na karti je napisana riječ Torizan. U XIX stoljeću je nastao krupnorazmjerni prikaz – katastarski plan na kome je prikazan stari grad Toričana. Međutim, uvid u podatke zemljišnoknjižnog ureda je dao jednu sasvim novu informaciju o starom gradu. Naime, na katastarskom planu je ucrtana čestica i na njoj objekat, ali je u operatu zemljišne knjige evidentirana ruševina.

Svi sitnorazmjerni kartografski prikazi izrađeni na osnovu krupnorazmjernih prikaza iz XIX stoljeća evidentiraju stari grad Toričan kao ruševinu. Evidentiranje je izvršeno znakom za ruševinu. Pored znaka je na nekim sitnorazmjernim prikazima – kartama napisana riječ grad ili stari grad čime je ukazivano na ostatke starog grada. Međutim, niti jedan kartografski prikaz ne donosi naziv tog grada. Naprotiv, naziv Toričan je evidentan samo na prikazu iz XVII stoljeća.

Na karti iz XVII stoljeća nije ucrtan položaj Vrbenca. Dostupan krupno razmjerni prikaz Vrbenca iz XIX stoljeća (katastarski plan iz vremena Austro Ugarske Monarhije – plan starog premjera) je prilično oskudan. Naime stari grad Vrbenac se prepoznaje samo po riječi Grad koja je napisana na planu na mjestu na kome bi trebao biti znak za ostatke starog grada. Na krupnorazmjernom prikazu iz XX stoljeća (katastarski plan iz vremena socijalističke Bosne i Hercegovine – plan novog premjera) nisu prikazani ostatci starog grada. Međutim, jedini podatak koji upućuje na postojanje starog grada je riječ Grad koja nije upisan na mjestu na kome bi na planu trebali biti prikazani ostatci starog grada. Iz prethodnog se vidi da je na planovima starog premjera prikazan Toričan. Međutim na planovima novog premjera, izrađenim 90 godina nakon planova starog premjera, ostatci starog grada nisu potpuno kartografisani. Nedostatak prikaza ostataka Vrbenca na krupno razmjernim prikazima je evidentan i na planovima starog kao i na planovima novog premjera.

Sitno razmjerni kartografski prikazi, osim prikaza iz XVII stoljeća, sadrže podatke o postojanju starog grada Vrbenca. Smatra se važnim istaći da sitnorazmjerni prikaz iz 1943. godine koristi naziv Vrbovac umjesto Vrbenac. Naziv Vrbovac se koristi i u svim sitnorazmjernim prikazima nastalim poslije pomenutog sitnorazmjernog kartografskog prikaza.

Sitno razmjerni kartografski prikazi sadrže prikaze ostatka oba stara travnička grada. Na nekim kartografskim prikazima je ucrtan znak za ostatke starih gradova, a na nekim nije. Međutim, na svim sitnorazmjernim prikazima je upisan dodatni tekst kojim se naglašava prikaz na karti odnosno na terenu postojanje ostatka starih gradova. Tekst je napisan na različitim jezicima što ovisi od vremena izrade podloge. Naziv Toričan je napisan samo na jednom prikazu. Dva sitnorazmjerna kartografska prikaza Toričana sadrže znak i tekst koji nisu upisani na mjestu na kome bi na karti trebali biti. Jedan krupnorazmjerni prikaz Vrbenca sadrži riječ grad koja nije upisana na mjestu na kome bi trebala biti napisana. Svi sitnorazmjerni prikazi Vrbenca – Vrbovca sadrže znak za ruševine i odgovarajući tekst sa toponimom.

Summary

Based on the conducted research and the published results in the paper, it is evident that historical cartography holds a significant place among historical sources. It represents inexhaustible historical sources for various researchers. An

indicator of the importance of cartographic historical sources is the depictions of the territory of Bosnia and Herzegovina used in the exploration of the remains of the old cities of Toričan and Vrbenac (Vrbovac).

On the map created in the 17th century, a symbol for the old city and the inscription "Toričan" can be observed. However, on the map, the word "Torizan" is written. In the 19th century, a large-scale representation - a cadastral plan showing the old city of Toričan was created. However, an examination of the land registry data revealed an entirely new piece of information about the old city. Namely, on the cadastral plan, a parcel and a structure are marked, but in the land registry record, it is documented as a ruin. All small-scale cartographic representations created based on the large-scale depictions from the 19th century classify the old city of Toričan as a ruin. This classification is made with a symbol for a ruin. Next to the symbol, on some small-scale representations or maps, the word "city" or "old city" is written, indicating the remains of the old city. However, none of the cartographic depictions provide the name of this city. On the contrary, the name "Toričan" is only evident on the 17th-century depiction.

On the 17th-century map, the location of Vrbenac is not marked. The available large-scale depiction of Vrbenac from the 19th century (cadastral plan from the time of the Austro-Hungarian Monarchy - the old survey plan) is quite sparse. Namely, the old city of Vrbenac is only recognizable by the word "City" written on the plan where there should be a symbol for the remains of the old city. On the large-scale depiction from the 20th century (cadastral plan from the time of socialist Bosnia and Herzegovina - the new survey plan), the remains of the old city are not shown. However, the only information indicating the existence of the old city is the word "City," which is not written in the place where it should indicate the remains of the old city. From the previous, it can be seen that the plans from the old survey show Toričan. However, on the plans from the new survey, created 90 years after the old survey plans, the remains of the old city are not fully mapped. The lack of depictions of the remains of Vrbenac on large-scale representations is evident in both the old and new survey plans.

Small-scale cartographic representations, except for the 17th-century depiction, contain information about the existence of the old city of Vrbenac. It is important to note that the small-scale representation from 1943 uses the name "Vrbovac" instead of "Vrbenac." The name "Vrbovac" is used in all small-scale representations created after the mentioned small-scale cartographic depiction.

Small-scale cartographic representations include depictions of the remains of both old cities in Travnik. Some cartographic representations have the symbol for the remains of old cities, while others do not. However, all small-scale representations include additional text emphasizing the depiction on the map or on the ground of the existence of the remains of the old cities. The text is written in different languages depending on the time of the substrate's creation. The name "Toričan" is only written on one depiction. Two small-scale cartographic representations of Toričan contain a symbol and text that are not

written in the place where they should be on the map. One large-scale representation of Vrbenac contains the word “City,” which is not written in the place where it should be. All small-scale representations of Vrbenac - Vrbovac contain a symbol for ruins and the corresponding text with the toponym.

Zahvala.

Autori rada se zahvaljuju Kadrić Jahiji i Aganović Osmanu iz Zagrađa koji su autorima pomogli pri obilasku ostatka Vrbenca. Riječi zahvale se upućuju i Asimu Tahiroviću iz Varošluka koji je izdvojio svoje vrijeme i zajedno sa autorima obišao ostatke Toričana.

BIBLIOGRAFIJA/BIBLIOGRAPHY

Objavljeni izvori/Published sources:

1. *Başbakanlık Devlet Arşivlerigenel Müdürlüğü, Hersek, Bosna ve Izvornik livâları icmâl tahrîrdefterleri (926 – 939) / 1520 – 1533*, Ankara 2006.
2. Handžić A, *Opširni popis bosanskog sandžaka iz 1604. godine*, sv I/2, Bošnjački institut Zürich – Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo 2000.
3. Husić A, *Nahija Lašva od 1463. godine do kraja 16. vijeka*, Magistarski rad. Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo 2003.
4. Kurtanović H, *Vojna terminologija u Osmanskom carstvu i Republici Turskoj*, Završni rad, Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo 2017.
5. Militärgeographischen Institut. *Instruction für die Katastral – Vermessung Bosnien und Herzegovina in Bosnien und der Herzegovina*. Wien: Militärgeographischen Instituts Osterreichisch-ungarischen Monarchie , Beč 1880.

Knjige/Books:

1. Kozličić M, *Geostrategijski položaj bosanskohercegovačkoga prostora na jugoistoku Europe prema starim geografskim kartama*, BiH Initiative Stuttgart, Stuttgart 2016.
2. Kreševljaković H, *Hanovi i karavansaraji u Bosni i Hercegovini*, Naučno društvo NR Bosne i Hercegovine, Odjeljenje istorijsko-filoloških nauka, knjiga 7, Sarajevo 1957.
3. Kreševljaković H, Korkut D, *Travnik u prošlosti 1464-1878*, Zavičajni muzej Travnik, Travnik 1961.
4. Mulahusić A, Ambrožič T, Topoljak J, Tuno N, *Inžinjerska geodezija u rudarstvu*, Univerzitet u Sarajevu – Građevinski fakultet i Univerzitet u Ljubljani - Fakultet za građevinarstvo i geodeziju, Sarajevo i Ljubljana 2021.
5. Mulahusić A, Topoljak J, Tuno N, *Geodezija za građevinske inženjere*, Politehnički fakultet Univerziteta u Zenici, Zenica 2017.
6. Papić K, *Travnik grad i regija*, Zavičajni muzej Travnik, Travnik 1975.
7. Redžić H, *Srednjovjekovni gradovi u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo - Publishing, Sarajevo 2009.

Članci/Articles:

1. Arnautović K, Topografski znaci na katastarskim planovima austro-ugarskog premjera Bosne i Hercegovine, *Geodetski glasnik*, 44, Sarajevo 2013, 72-85.
2. Husić A, Srednjovjekovni Toričan na razmeđu dviju epoha, *Prilozi za orijentalnu filologiju*, 54, Sarajevo 2005, 123-138.
3. Mandić M, Prehistorijske i sredovječne utvrde oko Travnika, *Glasnik Zemaljskog muzeja*, 35-43, Sarajevo 1926.
4. Mandić M, Turbe kod Travnika, *Glasnik Zemaljskog muzeja*, 83-90, Sarajevo 1924.
5. Mazalić Đ, Travnik i Toričan (prilog bosanskoj arhitekturi srednjeg vijeka), *Glasnik Zemaljskog muzeja*, 145-166, Sarajevo 1948.
6. Mlinarić D, Faričić J, Mirošević L, Historijsko-geografski kontekst nastanka Lučićeve karte Illyricum hodernium, *Geoadria*, 17(2), Zadar 2012, 145-176.
7. Mulahusić A, Kljajić I, Tuno N, Topoljak J, Kulo N, Srednjovjekovne tvrđave prikazane na analognim katastarskim planovima stare i nove izmjere Bosne i Hercegovine. *Geodetski list*, 75(98) (4), 2021, 331-427.
8. Mulahusić A, Kljajić I, Tuno N, Topoljak J, Đidelića M, Bosanskohercegovački samostani, medrese i manastiri na analognim katastarskim planovima stare i nove izmjere, *Geodetski list*, 75 (98), 2, Zagreb 2021, 117- 142.
9. Mulahusić A, Topoljak J, Tuno N, Rebihić N, Analiza prikaza grobalja naselja Lupac i Preočica u Vitezu na katastarskim planovima starog i novog premjera. *Historijski pogledi*, god. V, br. 7, Tuzla 2022, 111-156. (<https://doi.org/10.52259/historijskipogledi.2022.5.7.111>).
10. Topoljak J, Lapaine M, Tuno N, Mulahusić A, Analiza vanjskih elemenata sadržaja katastarskih planova stare izmjere Bosne i Hercegovine. *Geodetski list*, 71(94) (1), 2017, 55-76.
11. Topoljak J, Tuno N, Mulahusić A, Husić A, Fekeža-Martinović L, Ostaci srednjovjekovne utvrde Kaštel (Fenarlik) u kartografskim izvorima XIX i XX vijeka, *Geodetski glasnik*, 46, 2015, 55-75.
12. Truhelka Č, Grobnica bosanskog tepčije Batala, obretna kod Gornjeg Turbeta (kotar Travnik), *Glasnik Zemaljskog muzeja*, 365-374, Sarajevo 1915.
13. Tuno N, Mulahusić A, Generalna karta Bosne i Hercegovine razmjere 1:150 000, *Geodetski glasnik*, 46, 2015, 28-47.
14. Tuno N, Topoljak J, Mulahusić A, Kozličić M, Kartografski prikazi sakralnih objekata i groblja na katastarskim planovima stare izmjere Bosne i Hercegovine, *Geoadria* 20 (2), 2015, 175-214.

Internet:

1. David Rumsey Historical Map Collection. <https://www.davidrumsey.com> (6.2.2023).
2. Gallica. <https://gallica.bnf.fr> (16.2.2023).
3. The Third Military Survey (1869-1887). <https://maps.arcanum.com/en/map/europe-19century-thirdsurvey/> (17.2.2023).
4. Wolfgang Lazius, Regni Hungariae descriptio vera, Viennae, 1556. <https://www.facebook.com/media/set/?set=ms.c.eJxF0NuNxDAMA8CODnqT6r> (19.1.2023).